

Lengyel András

Egy ünneplendő nyolcvanéves

Arcképvázlat Ilia Mihályról

1

Ilia Mihály nyolcvanéves. Szeptember 29-én, Mihály-napkor tölti be a nyolcvanát – s most, szembesülve ezzel az évfordulóval, konstatálnom kell: bizony, immár magam is évtizedek óta „ismerem”. 1971 őszén ismerkedtünk meg. Én még csak 21 éves voltam, magyar-történelem szakos hallgató (épphogy elkezdtem harmadik évemet), ő hozzám képest már komoly ember: tanár (akkor éppen egyetemi adjunktus) és szerkesztő, de voltaképpen még maga is fiatal ember: mindössze 37 éves. Azóta persze sok víz lefolyt a Tiszán, nemcsak ő lett a magyar szellemi élet egyik „nagy öregje”, de magam is kiöregedtem „boldogult úrfikorom” előnyeiből. Vagy úgy is mondhatnám, szép lassan összeöregedtünk, fölszámoltuk a kezdeti generációs különbséget.

Barátságunk tartós haszonélvezőjeként most mindenesetre nem bújhatok ki a megtisztelő, de nehéz feladat alól, amely elé a szerkesztői fölkérés állít – magam is úgy vélem, hogy írnom kell róla. De amennyire „természetes” ez a feladat számomra, annyira megoldhatatlan is. Mert ami lehetővé teszi az írást, az teszi nehezzé is: a közelség. S a közelség megcsal, arra csábít, hogy élve a lehetőséggel, személyes legyenek és anekdotázó, idézzem az emlékeket. Ám ha valaki, akkor éppen én ismerem e megoldás súlyos hátrányait, a fecsegés kontraproduktivitását, amely minden ilyen alkalommal megkísért bennünket. E megszólalási mód ugyanis, bármily kézenfekvő is, igazában visszatetsző: az ünneplést ürügyén a megszólaló óhatatlanul saját magáról beszél, önmagát állítja középpontba. Pedig az igazi feladat éppen az volna, hogy az embert, akit névről, alkalmi érintkezésekből igen sokan „ismernek”, de akinek érzékeny, rejtőzködő énjét a maga vállalta feladatok teljesítése oly sikeresen eltakarja, valamennyire megmutassuk. S nem csak pszichológiai vonatkozásban, hanem – mondjuk így – funkcionálisan. Azt érzékeltetve, hogy ez az érzékenység, amely részben születési adottság, részben a folyamatos működtetés eredménye: az adottság megtartója és csiszolója, a magyar kultúra kontextusában milyen folyamatokat erősített, mi mindennek volt bábája és előmozdítója, s ez az életfogytig vállalt szerep miképpen módosította a súlyos ellentmondások és torzulások uralta magyar kultúrát.

Mert szerepe, immár nem lehet tagadni, csak elhallgatni: történeti szerep.

2

A szerepnek, amelyet Ilia Mihály betöltött, s részben még ma, öregen s betegeskedve is betölt, három összetartozó, de mégis jól megkülönböztethető aspektusa van. Az egyik a „hétköznapi” ember, az, akivel a személyes érintkezés során találkozunk, s akit csak az különböztet meg másoktól, hogy – leegyszerűsítve, de a lényegét illetően mégis pontosan fogalmazva – „jobb”, segítőkészebb ember, mint amit másoktól tapasztalni szoktunk. A második aspektus a tanáré, aki egész eddigi „felnőtt” életében mindig a szó legjobb értelmében vett tanár volt, s aki nyugdíjasként sem tagadja meg soha önmagát. A nagy nevelők egyike – „nem középiskolás fokon”. A harmadik aspektus, amely a legszélesebb körben ismertté tette nevét, a szerkesztőé, akinek pályáját megtörték, aki intézményesen csak kevés időt kapott, de aki a maga szerény lehetőségei között, nagy levélíróként voltaképpen „bukása” (1975) óta is „szerkesztette” a magyar szellemi élet új s újabb mozgásait. Fölfigyelt arra, amire fontos volt fölfigyelnie, összehozta azt, aminek egymás mellé kellett kerülnie, s közvetített. Egymaga, egyszemélyes intézményként, szembeszállt a kulturális élet bénító és torzító atomizáltságával.

3

Tápén, az „ösiségbe rekedt”, ma már régóta Szegedhez tartozó, gyékényszövéséről híres kis faluban született, 1934. szeptember 29-én. Az életrajznak ez a faktuma sokszorosán meghatározó volt. Meghatározta személyiségét, s nemcsak a falu kultúrája, a szülői ház légköre, de az időpont is. Még akkor született, amikor paraszti sorba születni a legsúlyosabb hátrányok egyike volt, de a falu Szegedhez, az egyetemi városhoz való közelsége, a születés időpontjának a nagy társadalmi mobilitás megindulásához, az 1945-höz való közelsége egyszerre biztosította számára a nehéz, de fő vonásaiban patriarchális világba való belegyökerettségét, egyféle jótékony alapszocializációt, s az „alulról” való szociokulturális fölzárkózás lehetőségét. A „lentiekhöz”, az alávettettekhez való mély érzelmi kötődés, azt hiszem, mindig is megmaradt benne: ő szülőfaluja fia volt s maradt, de sem a szűkösség horizontja, sem az e szűkösséget „romantikusan” glorifikáló, a parasztembert saját céljaira kihasználó „úri” porhintés nem béklyózta. Élt a világ, a kultúra dolgai iránt korán fölébredő érdeklődése felhajtóerejével: tanult. Iskolázott ember lett. Élt az intézményes képzés, a jó gimnáziumi, majd egyetemi tanárai által fölkínált lehetőségekkel, de amennyire, alkatát ismerve, e korai évekre visszakövetkeztetni lehet, már ekkor is nagy öntanuló volt. Többet és szélesebb körből válogatva olvasott, mint amit tanulmányai előírtak. S ez a kísérletező, tapogatózó világfölfedezés rászoktatta a nyitottságra és az önálló tájékozódásra. Realizmusa, paraszti ősei e legnagyobb intellektuális adománya, párosulva az emberi szolidaritás nagy megosztottságokon átívelő, mélyen internalizált élményével, személyisége és tájékozódása olyan szilárd bázisát teremtette meg, amelyre egész további életében építhetett.

Gimnáziumi és egyetemi tanulmányai a történeti (s nem kronológiai) értelemben vett „ötvenes évekre” esett (1957-ben szerezte meg diplomáját). Ez az

4

időszak, amely számára a tanulást, s következésképpen a mobilitás lehetőségét is megadta, aligha volt élete könnyű szakasza. De – s ez a lényeges a történetben – ez az időszak is javára vált: épen, torzulatlanul került ki belőle, sőt „szerencsés” emberi adottságai továbblépése lehetőségét is megteremtették: „bent maradt” az egyetemen, a magyar irodalomtörténet oktatója lett. S elindulhatott egy nagy s hosszú tanári pálya.

Pályája első szakaszának, az „Ilia-jelenség” előtörténetének legnagyobb eredménye mégsem a tápai fiú egyetemi oktatóvá válása. Ez csak a külső, mások által is érzékelhető „társadalmi emelkedés” manifesztálódása. Az igazi eredmény, úgy hiszem, mélyebben fekvő, rejtettebb, de összehasonlíthatatlanul fontosabb. Az egyetemi oktatóként pályáját megkezdő első generációs értelmiségi, amellet, hogy szociológiai értelemben új státust vett föl, azt a személyiségképletet is kialakította, amely majd – érett s letisztult, az útkeresés stádiumán túljutó formájában – saját igazi szerepe lehetőségét is megadta.

Mi jellemzi ezt a személyiségképletet? – nehéz pontosan megmondani. Kívülről közeledve hozzá, leginkább a visszafogottság, a szerénység, vagy ha élesebben akarok fogalmazni, a szemérmes rejtőzködés vehető észre. Olyan ember, aki kerüli a harsány, végletes gesztusokat, a megalapozatlan, elsietett ítéleteket. Inkább kérdez, tájékozódik, megért, semmint ítélkezik. De ez nála több és más, mint a ravasz politikusok pragmatikus óvatossága szokott lenni. S ő nem is „politikus”, hanem értelmiségi, a szellem embere, aki a másik embert nem eszközként, hanem értékteremtő lehetőségként fogja föl. Empátia és jóindulatú segítőkészség vezérli. Gesztusai mélyen emberiek. Az emberi méltóság föltétlen tisztelője, nemre, fajra, felekezetre vagy nációra való tekintet nélkül. S ez a tisztelet nemcsak az irodalom, vagy általában a szellem embereire terjed ki, akiktől irodalmárként várhat „valamit”, ez a tisztelet részéről a takarítónót vagy valamely leghétköznapibb foglalkozás művelőjét is megilleti. Ebben a személyiségképletben persze fontos az intellektuális teljesítmény iránti méltánylás, de egyáltalán nem kizárólagos: az emberi méltóság tiszteletét mindenkire kiterjeszti. Ennek a nem deklarált, de folyamatosan gyakorolt elvnek a gyökerei valószínűleg visszavezethetők az evangéliumi kereszténységre, a nem egyházas, „laikus” vagy népi vallásosságra, de ez az ő esetében nem azonosítható a ceremoniális, egyházas vallásgyakorlással. Hitét nem kívül hordja, belülről vezérli. (Mégsem teljesen véletlen, hogy számos besúgója között papok is akadtak. A III/III-asok szolgálatába szegődő H. I. vagy B. Gy. egyik feladata például az volt, hogy róla jelentsenek.)

E személyiségképletben fontos helyet foglal el a kétkézi emberek világa iránti tisztelet. Ez megint nem csupán eredete valamilyen kegyeletes maradványa. A fizikai munkát, amíg bírta, maga is gyakorolta. Amikor a hetvenes évek közepén, meghurcoltatása idején, egyetemi fizetése mellett pluszpénzre is szüksége volt, hogy addigi kultúraközvetítő szerepét továbbra is betölthesse, éjszakánként rendszeresen vagont rakott ki a szegedi állomáson. Nem dicsekedett ezzel, de csinálta. S mindezt tudva érthetővé válik, hogy szemléletében, mélyen beépülve személyiségébe, ott van a szociális igazságosság szempontja is. Nem programosan, nem politikus módra, de oly súllyal, hogy ne ossza semmilyen embert ember

által kizsákmányoló gyakorlat elveit s retorikáját. Ennyiben nyilvánvaló kötődése a hajdani Parasztpárthoz (amelynek édesapja annak idején tagja volt), sőt a szocializmushoz is. A „neokonok” aligha tekinthetik saját hívűknek. S ez, hadd ismétljem meg, egyáltalán nem valamiféle „származásából” visszamaradó intellektuális előítélet. Önmagát, legnagyobb erejű tagadná meg, ha asszisztálna az embernek a „piac” vagy bármely más ideológia nevében elkövetett alávetéséhez.

Ez a személyiségképlet, amely itt szükségképpen leegyszerűsítve mutatja azt, ami bonyolult összeszerveződésű, s jórészt csak impliciten jelen lévő, nem egy filozófus tételrendszere. Gyakorlati bölcsesség és életszemlélet inkább, amelyet a mindennapi életben, más emberekhez való viszonyában rendre a másik javára korrigál. Sérelmei és sebei neki is vannak, egyiket-másikat nem is nagyon tudja feledni, de ezeket sem hagyja elmérgesedni. Nemegyszer tapasztaltam, hogy olyanokon is segít, ha erre szükség van, akik méltatlanságot követtek el ellene.

Jellegetesen másokért élő ember. Ha van még valóságos tartalma a szónak, akkor ő egyike a „szent” embereknek. (Erről a szóról persze le kell operálni a katolikus dogmatika retorikai sallangjait, teológiai megfontolásait. Akiról szó van, az esendő ember, de esendőségében is van valami mély elköteleződés az emberi nem alapérdekei iránt. S el kell tekinteni a posztmodern relativizmustól is, amely e szót értelmezni sem tudja – önmaga kiüresedtségét demonstrálva.) Jelentősége túlterjed az irodalom körén, noha a jó irodalmat, a bármilyen formában jelentkező „igazi” irodalmat nagy becsben tartja. De ennek az irodalomtiszteletnek is van valami mélyebb, a pusztá esztétikain túlmenő egzisztenciális dimenziója, amely fölismeri a szövegben az emberi dokumentumot.

4

Pályája kezdetétől, 1957-től, nyugdíjba vonulásáig, 2004-ig, sőt informálisan még azon jóval túl is, tanárként, a szegedi egyetem oktatójaként dolgozott. A gyakornokságtól indulva végigjárta a számlárlétrát (egy időben tanszékvezető is volt), s a tanárként leélt kb. fél évszázad során magyartanár-nemzedékek sora került ki a keze alól. Egyik interjújában jogos önérzettel jegyezhetette meg, hogy tanítványai ma már mindenfelé ott vannak az országban, s ha útra kelne, mindenhol akadna egy-egy tanítványa, aki szállást adna neki. Tanítványai iskolákban, tudományos és kulturális intézményekben, szerkesztőségekben vizik tovább a tőle tanultakat. E helyzet nem pusztán a katedrán eltöltött hosszú idő függvénye – a tanári minőség legalább annyira alakította ezt a viszonyt, mint a fölhalmozó idő. A tanár s a tanítvány viszonya ugyanis mindig kettőn áll: csak az a tanár (munkajogi helyzetétől függetlenül), akit a tanítványok is annak ismernek el. S őt, tapasztalatból mondom, nagyon sokan vállalják mesterüknek.

A tanári munka persze egyetemi szinten már kettős szerkezetű. A tanár nemcsak tanít s nevel, de leírva vagy/és csak élőszóban, a személyes érintkezés közegeiben, tudást termel. A továbbadott tudásnak ez a „termelése” nem azonosítható teljesen az úgynevezett tudományos munka ma szokásos formáival – ez tágabb körű és személyesebb annál. Utólag nehezebb is kimutatni, de a maga körében alighanem hatékonyabb. Ez ugyanis, természete szerint, a hajdani „titkos”, csak

a mester-tanítvány viszonyban, személyesen továbbadott tudásra emlékeztet. Így az ő tanári munkája is utólag már csak részben kontrollálható. S csak ami le van írva, ki van nyomtatva, az látszik. De az is elegendő ahhoz, hogy valamennyire megsejthető legyen, mit adott tovább tanítványainak.

Néhány nagy termékenységgű kollégájához mérten keveset publikált, olyannyira, hogy egyesek, ahogy Osvát Ernőt is, őt is valamiféle „hallgató” irodalmárnak látják. Ez azonban megtévesztő interpretáció. Részben azért, mert egy ideig, pályája egy jól kitapintható pontjáig, valójában nagyon is publikált, fontos, sőt alapvető dolgokat írt meg. Amikor pedig „elhallgatott”, csak médi-umot változtatott: a nyomtatott betű helyett az élőszóra bízta mondandóját. A valóságfeldolgozás, amely minden tudományos teljesítmény alapja és feltétele, mindvégig, „hallgató” korszakában is jellemezte, jellemzi. Nemcsak „olvasott”, s az olvasottakat adta tovább, hanem, az olvasás szó mélyebb értelmében, a magyar kultúra egyféle értelmezését is elvégezte. S mindebből a magyar irodalom s kultúra olyan átfogó s koherens összképe állt össze, amely értelmezési irányokat és lehetőségeket nyitott meg, amely a tanári munka keretei között orientálni tudta tanítványait. Úgy teremtett „iskolát”, hogy ez a gyanútlan szemlélőnek föl sem tűnik, valójában a tanítványok, öntudatlanul is, belső vitáik ellenére is, sajátos, és számos vonatkozásban hatékony hálózatot alkotnak.

5

Pályája első nagy, mondhatnánk, még „víz feletti” szakaszának publikációi-ból kielemezhető, merre vezetett útja. Ha madártávlatból áttekintjük e szakasz fontosabb publikációit, néhány tájékozási irány jól kivehető. Jól látszik például, hogy az érdeklődés középpontjában a magyar irodalom klasszikus modern vonulata állt. Több változatban, s többféle megközelítésben is. Nem véletlen, hogy ennek az irodalomnak a központi teljesítményével, Ady költészetével is szembesült. Az egyetemi Actában ugyan csak két Ady-tanulmánya jelent meg (1966, 1977), s voltaképpen mindkettő ugyanarról a versről (*Az ős-Kaján*) beszél. Ady ilyen kiemelése, s ugyanakkor a lehetséges megközelítések közül éppen a versinterpretáció választása mégis szimptomatikus. Irodalomszemlélete centrumába világít bele. Jól látható, az irodalom heteronóm természetével számol. A kontextus, az irodalom szövegen túlterjeszkedő szerepét elismeri, bekalkulál-ja, s ha kell, rekonstruálja, föltárja, de maga a mű, a szöveg érdekli igazán, arra összpontosít. Közel megy a mű szövegéhez, szinte sorról sorra elemzi s értelme-zi, s a motívum, mint a versszerveződés jól megfogható építőeleme, megfogja figyelmét – a verset igazában a motívumok sajátos hálózatoként ragadja meg. De e motívumhálózatból, amelyet egyébként nagy gonddal ír le, föltárva össze-függéseik rendjét, nem pusztán retorikai következtetéseket von le. A mélyebben fekvő, antropológiai (s az antropológiain keresztül: történeti) kérdések fölfejtése izgatja. Az, amiért a vers megszületik, de ami a szövegen túl van. A következtetések levonásában azonban mértéktartó. Kevesebbet mond ki, mint amit tud vagy sejt, ám interpretációja belső dinamikáját éppen ez a feszültség hozza létre. (A szövegolvasásnak ez a módja majd szerkesztőként is sajátja lett, s kéziratolva-

sóként, a szerkesztői döntések meghozatalakor – ha ez az interpretáció már nem is ölt értekezésformát – ez az olvasásmód a meghatározó.) Ez a gyakorlat sokrétű, nagy tudást föltételez, az értelmező tudásnak követnie kell az alkotásfolyamat bonyolult meghatározottságait. De ha megvan ez a tudás, hatékony olvasásmód.

A fiatal irodalomtörténész azonban sem tárgyban, sem módszerben nem maradhatott meg ennél a gyakorlatnál: érdeklődése és aktuális feladatai másfelé is vonták. Mindenekelőtt, szegedi kutatóként, szerepet kellett vállalnia a Juhász kritikai kiadás munkáiban is. Ez megint összetett feladatokat rótt rá. A minden ilyen munka során fölmerülő filológiai és textológiai eljárások alkalmazásán túl figyelemre méltó e munkájában, hogy két területen különösen aktív volt. A versek három kötetét (Péter Lászlóval közösen) ő rendezte sajtó alá (1963), s Juhász Gyula publicisztikájának egy részét (több kötetnyi cikket) is ő gondozott: tárt föl s jegyzetelt meg. Ez önmagában is arra vall, nemcsak a költő Juhász Gyula érdekelte, akin (még 1962-ben) először próbálta ki a motívikus megközelítés hatékonyságát, de a vers háttere és mögöttese is. Tudta, s figyelembe is vette, hogy ez a publicisztika is az életmű szerves része, fontos és beszédes. Azaz, számolt az irodalmi élet általános történeti meghatározottságaival (horribile dictu: még a politikai körülmények erejével és alakító szerepével is). Tudása szerkezetébe ez a komponens is beépült, s mint gyakorló szerkesztő, ennek is hasznát vette. De a Juhász kritikai kiadás más szempontból is tanulságos, pályája értelmezése során. Az anyag jelentős része ugyanis a Szeged-kutatás közegében, annak eredményeire támaszkodva volt föltárható, s ez azzal is szembesítette, hogy az irodalmi élet nem egy tagolatlan massa, nem pusztán a Budapesten történeteket fed, hanem – irodalomról szólva – számolni kell a lokalitás speciális viszonyaival, életmű-alakító meghatározottságaival. A hely, az adott lokalitás előny s hátrány egyszerre, de mindenképpen specifikáló tényező. S egy irodalom voltaképpen lokalitások többé-kevésbé összekapcsolódó rendszere. (Lokális irodalmat képez Budapest irodalma éppúgy, mint az ország határain kívüli, úgynevezett kisebbségi magyar irodalmak. Csak az egyik fedőneve „a” magyar irodalom, a többieké pedig, konvencionális alapon, egy ország vagy egy régió jelzőjét kapja meg.)

Hogy ebből a kutatástörténeti kontextusból többfelé el lehet jutni, azt személyes kutatói pályája is jól demonstrálja. A Juhász Gyulával való foglalkozásból szervesen nőtt ki a nagyváradi *A Holnap* történetének kutatása (ebből született bölcsészdoktori disszertációja, s jó néhány tanulmánya), a nagyváradi viszonyok rekonstruálásából pedig a romániai magyar irodalomhoz jutott el. S hogy mindez egy szerves folyamat eredménye (s nem ötletszerű, témák közötti „ugrálás”) volt, jelzi, hogy amikor az erdélyi Tompa László költészetéről értekezett, ezt az életművet – regionális beágyazottságát elismerve s figyelembe véve – a klasszikus modernség magyar főáramához kapcsolva írta le (*Egy Nyugat-kortárs Erdélyben*, 1972).

Figyelemre méltó (s megint nem kutatástörténeti esetlegesség), hogy Hatvany Lajos *ellen-Nyugatjára*, *Esztendő* című folyóiratára is fölfigyelt (1965), s mintaszerű folyóirat-elemzést produkált róla.

Tanulmányai, amelyek sajnos nincsenek kötetbe átmentve, önmagukban is érdekesek és tanulságosak, ma is lehet belőlük tanulni, de bizonyos, önmagukon

túlmutatnak, s a szerkesztő fölkészülésének megvilágító erejű dokumentumai-ként is értelmezhetők.

6

Tevékenységének leginkább előtérben lévő, „legismertebb” aspektusa a szerkesztői tevékenység. Úgy is látszódhat kívülről, hogy voltaképpen addigi élete e szerepre való fölkészülés volt. Annyi bizonyos, már pályakezdő oktatóként, 1958 körül bekapcsolódott a *Tiszatáj* munkájába, s szerepe az évek során egyre nagyobb lett a szerkesztőségben. Az 1960-as évek második felében már informális, majd formális rovatvezetői feladatokat is ellátott. Az évtized végén pedig már a névleges, s inkább csak politikai ellenőr szerepet betöltő főszerkesztő helyett is ő (s a nála alkatilag akkurátusabb s hangosabb Kovács Sándor Iván) végezte a tényleges szerkesztői munkát. Valamivel később pedig az ambiciózus KSI budapesti kinevezése (1971), azt kell mondanunk, törvényszerűen, már őt hozta „helyzetbe”. A főszerkesztő ugyan még Havasi Zoltán lett, a szegedi egyetemi könyvtár pártkörök bizalmát is élvező igazgatója, de Havasi nyitott és nagyvonalú főnök volt, aki többé-kevésbé tisztában volt kompetenciája határaival, s a lapot teljesen ráhagyta az új főszerkesztő-helyettesre, Iliára. (Legföljebb, becsületére legyen mondvá, a „ballhék” visszaverésekor volt aktív, amikor a lapot – s a szerkesztést ténylegesen végző helyettesét – kellett megvédenie. A legnevezetesebb ilyen eset a Ratkó József elhíresedett verse, *A törvénytelen halottaim* körül kirobbant „ügy” volt, amely persze már sok mindent előlegezett a későbbi irodalomirányítási gyakorlatból, s előrevetítette Iliá végzetét is.) Addig azonban volt a *Tiszatáj*nak néhány igazán jó éve, s ezek az évek már mindenképpen Iliá nevéhez köthetők. 1972-től névlegesen is a lap első számú irányítója, főszerkesztő lett. Nevével a lap ugyan csak 1975 februárjáig jelent meg, de ez a pár év elegendő volt ahhoz, hogy a *Tiszatáj* a magyar irodalom történetének egyik korszakjelző, fontos folyóirata legyen, olyan lap, amelynek presztízse máig rásugárzik e lapnévre.

A *Tiszatáj*nak ezek az „iliás” évei, sajnos, elbeszélhetők az úgynevezett III/III-as ügyosztály irattermése alapján is, mint a szellemi élet s az „állambiztonsági” szervek egyoldalú harca. Bizonyos, hogy ez az aspektusa a laptörténetnek nem lényegtelen – indokolt az iránta tanúsított olvasói s kutatói érdeklődés. De, e történet minden tanulsága ellenére, egy ilyen szempontú megközelítés éppen az igazán fontosat, a magyar irodalmi kultúra megújulásának természetét hagyja homályban. S elmossa a kulturális élet önszerveződésének azt a folyamatát, amelyben Iliá meghatározó szerepet játszott. Úgy is, hogy elindított bizonyos fejleményeket, realizált bizonyos lehetőségeket, s úgy is, hogy a szerkesztésből való „kiszorítása” megtörte és deformálta a már megindult kedvező folyamatokat. Eredményei és hiánya (szerkesztői lehetőségeinek elorzása) egyaránt kultúraalakítók voltak.

Az Iliá-féle *Tiszatáj* pontos bemérése s megkülönböztetése mindattól, ami egyszerűen volt az ő törekvéseinek folytatása és leegyszerűsítő eltorzítása, bonyolult s érzékeny történet: monográfiáért kiált. (A Gyuris György-féle *Tiszatáj*-monográfia ezt a problémakört még csak nem is karcolja, sőt inkább elmaszatolja.) Röviden

jellemezni pedig végképp kockázatos. A nehézség nem utolsósorban abból fakad, hogy a lapot mind a III/III-as ügyosztály elemzői, mind a résztvevők egy jelentős része a népi írói mozgalom történetének részeként értelmezi. (Jellemző módon, az állambiztonsági iratokban az „ügy” Subások fedőnéven szerepel.) S ez nem is teljesen alaptalan – Ilia Mihály személyes preferenciái felől nézve sem. A lapban sok minden van, ami tematikában, értékválasztásban, de a szerzők személyében is a népiekhez kapcsolja a *Tiszatáj*-t. Úgy is lehet interpretálni tehát a lapot, hogy a népi írói mozgalom kései szakaszának reprezentatív folyóirata, a „mi” lapunk, ahogy egyes utónépi szerzők emlegették. Valójában azonban a *Tiszatáj* határhelyzetben, s egy nagy kulturális átrendeződés körülményei között jelent meg. A népi írók nagy nemzedéke gyakorlatilag már kihalt vagy elhallgatott, a történeti múlt része lett. (Veres Péternek például már tematikus emlékszámot kellett szentelni, Németh Lászlónak csak régebbi – igaz, addig kiadatlan – írásait kellett s lehetett csak közölni stb.) A „nagy öregek” közül szellemi ereje teljében voltaképpen csak Illyés Gyula maradt talpon. (Az az Illyés, akinek mindig nagyon jó „antennái” voltak a változások érzékeléséhez.) S a változások nagyok voltak, a parasztság mint osztály például gyakorlatilag eltűnt vagy főlészívódott a városi tömegekben. A népiek helyzetérzékeléséből pedig egyre jobban eltűnt az eleven szociális érzékenység, s a „népiből” egyre inkább „nemzeti” szempont lett. Nem teljesen indokolatlanul, hiszen az ország határain kívül, igen nehéz helyzetben nagy magyar kisebbségek sorsa jelezte az emberi méltóság elvének gyakorlati sárba tiprását. Bizonyos szempontok és érdekek pedig a hivatalos politikában egyáltalán nem, vagy csak rejtve, félszívvvel voltak képviselve. A magyar kultúra bizonyos megtört folyamatainak helyreállítása tehát égetően aktuális volt, de ez a helyreállítás, a megszakadt szerves folyamatok újraélesztése nem történhetett mechanikusan. Részben azért, mert egy ilyesféle „restaurációt” a hivatalos – „első” – nyilvánosság eleve lehetetlenné tett, részben pedig azért, mert az új helyzetre adekvát válaszokat kellett találni. Az átalakuló, utónépivé váló törekvések korrekciós modernizációja, vagy a modernizálódás alternatívájaként az intellektuális eljelentéktelenedés, valóságos válaszút volt. Így vagy úgy, de a szellemi életnek döntenie kellett.

Ilia, szerkesztőként, a modernizálódás mellett döntött. Hogy ez mennyire volt részéről tudatos döntés, s mennyire ösztönös, amelyet személyes tisztessége és minőségérzéke vezetett, nem tudnám megmondani. Azt gyanítom, ez is, az is vezette szerkesztői választásaiban, laptervei megalkotásában. Helyzetét két körülmény nehezítette. A politikai korlátok, amelyek sok minden elől elzárták a kibeszélés lehetőségét, s a magyar irodalom nagyon heterogén, minőségekben és törekvésekben egyaránt „vegyes” személyi állománya. Szerkesztőként azonban azt csinálta, amit a megújulás reményében egyedül lehetett. Egyrészt helyreállítani próbált bizonyos folyamatokat, a nagy, de megtört életművek középpontba állításával (pl. a dráma- és esszéíró Németh László fontos szövegeinek közlésével, vagy bizonyos „népiségtörténeti” tematika érvényesítésével). Másrészt, fölismerve a magyar kultúra és irodalom eredendő egységének, összetartozásának tényét, beemelte a magyarországi nyilvánosságba az ország határain kívül élő magyar kisebbségek irodalmát és kultúráját. Egyeseket, mindenekelőtt a romániai magyar-

ság produkcióját, viszonylag nagy súllyal, rendszeresen, másokat csak „illusztratív” adagolásban – a nyugati magyar emigrációt pedig, bár szerzőivel már tartotta a kapcsolatot, csak hallgatólagosan vette tudomásul. (A háttérben, informálisan, a személyi érintkezés lehetőségeivel élve, eleven közvetítő szerepet is betöltött.) A magyarországi szerzők közül pedig, megfontolt adagolásban, az éppen aktuális lapszám profilját szem előtt tartva, beemelte a *Tiszatáj*ba azt a „népi” preferenciákat mutató irodalmi és kulturális középgenerációt, amely magában hordta a megújulás lehetőségét. Itt sok, később nem föltétlenül pozitív szerepű tollforgató éppúgy megemlíthető lenne, mint tisztességes szakemberek (történészek, néprajzosok, irodalomtörténészek, vagy éppen, mondjuk, régészek) sora. Szerzőire, meghatározott összefüggésben, mint konkrét feladatok teljesítőire számított. Viszonylag sok szerzőt foglalkoztatott, de egyeseket – például Domokos Mátyást vagy Vekerdi Lászlót – kivált becsben tartott. S nagyon figyelt a szerzői köréből érkező impulzusokra is, tudva, hogy a jó lap mindig kollektív teljesítmény.

A *Tiszatáj*, a magyar irodalmi hagyományhoz igazodva, úgynevezett „vegyes”, azaz irodalmi s kulturális folyóirat volt, a szűken vett irodalminál tágabb és összetettebb tematikát (s szerzőgárdát) jelenített meg. A tematika jelezte az utónépi szociális és kulturális preferenciák jelenlétét, de maga a lap, mint a szorosabb értelemben vett irodalom orgánuma elsősorban az írói kvalitásra figyelt. S ez magyarázza, hogy költői között például a „katolikus” Pilinszky János éppúgy jelen volt, mint az „urbánus” Vas István vagy a proteuszi alkatú, besorolhatatlan Weöres Sándor, esetleg Tandori Dezső, akik valamennyien bárhová besorolhatók, de a népiek közé aligha. Jelenlétük azonban egyáltalán nem irodalompolitikai alibi teremtésére szolgált, szerepeltetésük alapja műveik minősége volt, mondandóik pedig a szekértáboroszerű beszűküléstől óvták a lapot – s a belső kör horizontját e példák szükségképpen tágították és jótékonyan korrigálták.

Az Ilia-féle *Tiszatáj*, amely a magyar nyilvánosság szerkezetét lényeges pontokon kitágította, s a magyar kultúra szerkezetének jelentős megújítását kezdeményezte, sajnos, nem futhatta ki saját formáját. A lap és szerkesztője ellen alkalmazott titkosszolgálati („operatív”) eszközök durván belenyúltak a folyamatba. Ilia Mihály „kiszorításával” a magyar kultúra esélyei többszörösen megromlottak. Elveszett a nyilvánosság számára az a szerkesztői innováció, amelyet Ilia akkor már megtestesített s magas szinten érvényesített, s helyébe olyan deformatív folyamatok aktorai léptek, akik – sok oknál fogva – csak egy lényegesen szimpifikáltabb, a szükséges reflektáltságot egyre inkább kikapcsoló „forgatókönyv” megvalósítására voltak képesek.

Az adekvát valóságértelmezés nagy teljesítmény, nem adják ingyen, s nem hull az ölünkbe. Meg kell érte dolgozni. S ha azok, akik erre képesek lennének, valamilyen okból nem végezhetik el munkájukat maradéktalanul, a helyükbe lépő gyengébb minőségű szereplők produkciója ezt az értelmező munkát szükségképpen ellehetetleníti, vagy legalábbis deformálja. A kultúra rendszeti szabályozása csakis kontraproduktív lehet. (Az utónépiek 1989 utáni, egyszerűen tragikus és százalmas leszereplése, kiüresedése, mozgalmuk eredendő vállalásával való szembekerülésük, nem utolsósorban a *Tiszatáj* 1975 eleji lefejezéséig, az akkori törésre adott rossz válaszokig vezethető vissza.)

A *Tiszatájtól* kényszerűen, s mint utóbb kiderült, végleg megváló Ilia, pályája e megtörésekor még mindössze negyvenéves volt. Ereje teljében volt, s pályája nagyobbik fele még előtte állt. Ám azt, amiben a legnagyobb hatásokkal dolgozott, a szerkesztésben, legalábbis intézményes formában, már sohasem lehetett része. A III/III-as iratok ugyan, árulkodó módon, változatlanul „Szerkesztő” fedőnévvel emlegették, s gyűjtötték a tevékenységét dokumentáló információkat, hivatalosan azonban „csak” tanárként dolgozhatott. A szellemi élet alakítására irányuló szenvedélyét csupán informálisan, közvetve élhette ki. Mégis ő, a „bukott ember”, akit egy ideig az óvatosabb ismerősök jónak láttak elkerülni, a megmaradt lehetőségekből a maximumot hozta ki. Új, fontos szerepet alakított ki magának. Tanári teljesítménye igazában ezt követően ért föl csúcására. A katedra szabadságával élve nemcsak az akkor szokásos standart ismeretanyagot adta elő, adta tovább tanítványainak, de azt is, amivel a magyar egyetemi oktatók közül csak ő rendelkezett: az egységében látott összmagyar irodalom naprakész ismeretét. Új képzési irányt alakított ki, tanítványai a modern magyar irodalmi speciális képzés keretében bevezetődték a kisebbségi magyar irodalmak történetébe, aktuális viszonyaiba, sőt – messze a hivatalos nyilvánosság előtt járva – a „nyugati”, emigrációs irodalom világába is. S e munkájától nem függetlenül, de azon jóval túlterjeszkedve, valami egészen speciális egyszemélyes intézménnyé változtatta magát. A személyes érintkezés és az életformává emelt folyamatos és igen kiterjedt levelezés révén megvalósította azt, amitől elzárta: „szerkesztett”. Saját lapja vagy kiadója természetesen nem volt, nem lehetett, de azt a munkát, ami elvezet a nyomtatásban való megjelenésig, igen magas hatásokkal, folyamatosan végezte. Írókat s irodalmárokat nevelt a magyar szellemi élet számára, kéziratokat és szerzőket közvetített folyóiratokhoz és kiadókhöz, egymásról nem tudó vagy egymással nem érintkező, de szellemileg összetartozó szerzőket hozott össze, informált s orientált. Gesztusai személyre szabottak, tehát különösen hatékonyak voltak: mindenki azt kapta meg tőle, ami segítette kibontakozását. Növelő s nevelő szerkesztővé vált, formális funkció nélkül is.

Formális hatalom nélkül, csupán saját ismereteire és szorgalmára támaszkodva egy országokat és kultúrákat átfogó magyar irodalmi hálózat mozgásban tartó, információelosztó központja tudott lenni. A hálózat kutatás eredményeiből ma már tudható, hogy minden hálózat sajátos módon épül föl. A hálózaton belül sok szereplő rendelkezik kevés számú kapcsolattal, s kevés szereplő sok-sok kapcsolattal. A hálózatban minden e kevés számú aktorhoz fut össze, ők azok, akik a hálózaton belül termelődő információkat szétosztják, rendeltetési helyükre juttatják: élővé teszik a hálózatot. Ezek az elosztóközpontok kitüntetett fontosságúak. Ha nem lennének, atomizálódnának és izolálódnának a szereplők, bezárulnának saját, szűk köreikbe. Ilia tanár úr, ma már jól látszik ez, ilyen relészerűen működő „kapuőr” volt – anélkül, hogy, ismételjük meg, intézményt tudhatott volna maga mögött. S az, amit személyes aktivitásával megteremtett s életben tartott, valamiképpen befolyásolta a magyar szellemi életet. Növelte hatékonyságát, finomította valóságképét, erősítette a fölismerések érvényét. Ő maga ugyan háttérben

maradt, de szinte észrevétlenül is befolyásolta ennek az irodalmi központú, de az irodalminál tágabb körű kulturális mezőnek a valóságos teljesítőképességét.

Az 1980-as évek magyar közéletéről szólva új fejleményként az úgynevezett szamizdatkultúra kibontakozását, számottevő véleményformáló hatalommá válását szokás megemlíteni. Nem alaptalanul. Csakugyan, valami lényeges következett be a „demokratikus ellenzék” föllépésével és megszerveződésével. De e kör kizárólagos kiemelése a szellemi élet egészéből, csalóka. Sok mindent elfed, ami szintén létezett s szintén alakította viszonyainkat. A jelenkorkutatás nem fedezte fel még például, hogy – mutatis mutandis – Ilia Mihály körül is valami hasonló informális és alternatív „intézmény” formálódott ki. Ez az „intézmény” persze látható formában csupán az ő személye volt, s csak akkora hatóköre volt, amelyet személyes érintkezéssel és/vagy levelezéssel el lehetett érni, s amelyet emberi kvalitásainak presztízse össze tudott tartani. De ezt az intézményt, minden korlátozottsága ellenére, nem célszerű lebecsülni. A magyar társadalomnak, a magyar szellemi életnek egy olyan szegmensét fogta át, amelyet az utólag sikeresebbnek ítélt mozgások nem értek el, de amelynek állapota messzemenően befolyásolja közviszonyaink minőségét. S ha ez a szegmens, mint utólag kiderült, saját szempontjait áttörésszerűen nem is tudta érvényre juttatni, a maga területén alternatívát jelentett – s látenszen ma is alternatívaként szolgál egy új korrekciós mozgáshoz.

Ennek a látens alternatívának a mibenlétéről röviden szólni kockázatos és félrevezető volna. Nem is ennek az alkalmi cikknek a feladata. Annyit azonban nem árt kimondani, hogy itt egy széles alapokon nyugvó olyan szolidaritási közösség lehetőségéről volt szó, amely a szolidaritást nem etnikai alapon, hanem a minden embert megillető emberi méltóság jegyében fogja föl, de erős szociális hangsúlyai vannak. A „sajátosság méltóságának” nem etnikai, s nem felekezeti (bár e komponensekre is kiterjedő) szociális gesztusa ez. Azaz, bármily paradox formulázásként mutatkozik is, egy nem liberális szabadságeszmény, amely az egyenlőség posztulátuma alapján ad mindenkinek mozgásteret. Az alullévőknek is, a „nemzeti” s „felekezeti” kisebbségeknek is.

*

Ilia Mihály személyes történetét, amennyire meg tudom ítélni, az úgynevezett rendszerváltás felemás módon befolyásolta. Személyes sorsa, mint az előző rendszer delegitimálására kiválóan alkalmas történet, hivatalos elismerések sorát érdemelte ki. „Mindent” megkapott, amit ilyenkor kapni lehet: politikai rehabilitáció, címek, díjak, kitüntetések – helyben (Szegeden) is, országosan is. Díszpolgár lett, s Széchenyi-díjas, ahogy dukált. Mindaz azonban, amit lényegileg jelent, amit neve ténylegesen szimbolizál, nem kellett. Éveinek gyarapodó száma is, a külső körülmények is háttérbe vonulásra kényszerítették.

Ez a mélyen paradox helyzet, ha jól megfontoljuk, sajnos nem véletlen, s nem is vezethető vissza valamilyen, személyekhez köthető, méltánytalanságra. A nyolcvanas évek végén, kivált a rendszerváltásként emlegetett fordulat után, az ország nagy, világtörténeti trendek szorításába került, a belső, autochton fejlődés megint, mint oly sokszor már, megtört. Az országban, miközben demokráciát

skandált az utca népe, s ezt az óhajt minden közszereplői szónoklat még erősítette is, valójában minden s mindenki nyersebb, sőt kíméletlenebb folyamatok uralma alá került. A nagy – kontinensek közötti – világgazdasági átrendeződéskor keretében „helyreállt” az ország félperifériális státusa. A periferializálódó Európa félperifériája lettünk, s a „nyugati” centrumkapitalizmusnak való ilyen alárendelődés valamennyi kínja fölszínre került. A hatalmat megragadó elitiek fölkészületlensége, önzése és rövidlátása éppúgy, mint az egyéni túlélésre kondicionált középosztályok spontán reakciói ráadásul fokozták e kint, miközben az eltemetődni látszó, de soha föl nem dolgozott, meg nem emésztett antiszociális, „úri” habitus föléledése politikai paranoiává erősödött. Mindez a saját lehetőségekkel való élés önépítő gyakorlata helyett kiszolgáltatta az országot a nála összehasonlíthatatlanul erősebb gazdaságok önérdelkeinek. A Horthy-rendszer „hárommillió koldusából” négymillió lett, az alapélmény pedig a kiszolgáltottság és a létbizonytalanság. A szociális és kulturális süllyedés élménye ma már köztapasztalat. Az irodalom, a szellemi élet, amely valamikor oly sokszor a talpra állás kiindulópontja és kezdeményezője volt, „posztmodernizálódott” s funkcióját veszítette.

Az ember, a szellem embere is, magára maradt, s a jobbak is magányosan vívják egyre reménytelenebb harcaikat.

A most nyolcvanéves Iliá Mihály történelmi jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy, ha valamikor, hát most lenne igazán nagy szükség egy ereje teljében lévő, „negyvenéves” Iliára. Erre a természet törvényei szerint persze nincs mód, a nyolcvan év súlya alól nem lehet kibújni. De öröm, hogy megismerhettük őt, s pusztán példája is lehetőségeket vetít elénk. Azt demonstrálja, hogy ami egyszer már létrejött, az – mint minta és inspiráció – ma is jelen van életünkben. Senki nem tudja meg nem történtté tenni.

Ebben a hitben köszöntöm őt, most, hogy élete e nevezetes dátumához érkezett.